

Vztah tištěné a rukopisné produkce modlitebních knih 18. a 19. století. Na příkladu variantních názvů „Rajské růže“

Anna Grůzová

DOI: 10.21104/CL.2022.2.03

*The relationship between printed and handwritten prayer books
of the 18th and 19th century as demonstrated by different variants
of Rajská růže [Paradise Rose]*

Abstract

The study analyzes how the content of prayer books changes in relation to aspects such as the title and form of the book, and the gender of the target reader. The study works with the prayer book *Rajská růže* [Paradise Rose] and examines three different title variants (*Ljbezně kwětaucý Ragská Růže*, *Duchownj Ragská Růže*, *Libokwětaucý Ragská Růže*). The examined corpus includes both printed and handwritten prayer books. In addition to the title and the form of the book (i.e., printed vs. handwritten), the gender of the intended reader is taken into consideration (i.e., whether it was intended for men, women, both sexes or unspecified). A content analysis and comparison of different variants of the examined prayer books allows us to observe significant changes. Although the prayer book *Rajská růže* may initially seem as if it is multiple editions of a single work, in reality, the content varies considerably in the specific versions of the book, largely determined by the form of the book and the particular title.

Key words

Prayer book, Paradise Rose, religiosity, gender, manuscripts, prints, book culture

Acknowledgment

Publikace vznikla v rámci Institucionální podpory na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace – Moravská zemská knihovna v Brně.

Contact

Mgr. et Mgr. Anna Grůzová, Ph.D., Moravská zemská knihovna, Kounicova 65a, 601 87 Brno, Czech Republic; e-mail: Anna.Gruzova@mzk.cz.

Jak citovat / How to cite

Grůzová, Anna. 2022. Vztah tištěné a rukopisné produkce modlitebních knih 18. a 19. století. Na příkladu variantních názvů „Rajské růže“. *Český lid* 109: 195–219. <https://doi.org/10.21104/CL.2022.2.03>

Úvod

Modlitební knížky tvořily důležitou součást lidové četby a v životě věřícího zpravidla plnily významnou funkci. Staly se předmětem každodenní potřeby mnoha domácností, neboť zpravidla obsahovaly jak modlitby určené pro veřejné projevy víry (zejména v průběhu bohoslužeb), tak pro osobní pobožnosti. Na počátku stály pracné a velmi nákladné rukopisné modlitební knihy vytvářené v klášterních skriptoriích (Kvapil 2001: 8). K významnému rozvoji modlitebních knih jako typu náboženské produkce došlo v souvislosti s vynálezem knihtisku a s rozšířením sítě tiskáren v českých městech (Cihla 1999: 16). Devoční texty se staly masovým produktem, proto se dostaly do hledáčku cenzurních kontrolorů, kteří měli schvalovat jejich katolickou pravověrnost.¹ Také z tohoto důvodu došlo v průběhu 18. století k rozmachu rukopisných knih, jejichž pisateli se postupně stali příslušníci vzdělaných venkovských elit (učitelé, rychtáři či kostelníci). Nárůst rukopisné produkce a obrat knížek k nižším vrstvám souvisí též s růstem gramotnosti v poslední třetině 18. století (Timofejev 2017: 80–81). Obdobím největšího rozkvětu modlitebních knih byla první třetina 19. století, kdy vznikla též řada specifických knih (k procesím, poutím aj.). Pod vlivem osvícenství se vytvářel odlišný typ knížek, které již nevěnovaly tolik pozornosti mariánské zbožnosti a úctě ke světcům – centrem zbožnosti se stal primárně Ježíš Kristus (Kvapil 2001: 25). Tyto změny se však uplatňovaly velmi pomalu, ve venkovském prostředí stále převládala obliba barokního pojetí zbožnosti.

Studium modlitebních knih může být zajímavým pramenem k poznání religiozity a může napovědět mnohé o dobové mentalitě i o požadavcích, jež byly na věřící kladeny. Konání církve vedlo ke snaze uspořádat čas a dát řád každodennosti svých farníků. Tuto snahu lze vidět též skrze modlitební knihy, které tento koloběh života ohraničovaly (Rémond 2003: 170). Modlitební knihy představovaly jeden z nejpobulárnějších artiklů nábožné literatury 18. a 19. století, čemuž nasvědčuje množství titulů české i zahraniční provenience, četnost vydání i formy zpracování. Nabízí se proto otázka, zda se jednalo o přejímaná a přetiskovaná vydání, nebo zda se v závislosti na několika proměnných obsahově výrazněji lišily. Rukopisná a tištěná kniha se v rámci textové kultury vzájemně ovlivňovaly. Předkládaná studie se zaměřuje primárně na studium těchto vazeb a snaží se odpovědět na otázku, *nakolik vybrané parametry, jako je forma knihy, názvová varianta či genderová specifikace deklarovaného příjemce knihy, ovlivňují její výslednou podobu.*

1 Souběžně s katolickou náboženskou produkcí se v českém jazykovém prostředí vyskytovaly též nekatolické modlitební knihy. Více např. Nešpor 2009: 54–55.

Modlitební kniha s názvem *Rajská růže* se objevovala v průběhu 18. a 19. století v různých variantách, což se projevovalo úpravou titulu. Můžeme se též zamýšlet nad otázkou, je-li zaměření knihy na muže či ženy relevantním parametrem výběru knih. Titulní strana však plnila úlohu primárního komunikačního prostředku knihy se čtenářem – titul tvořil jakési prominentní místo knihy, které utvářelo očekávání o její podobě a obsahu (Genette 1991: 261–262). To se potvrzuje také u *Rajské růže*. V průběhu výzkumu uskutečněného v paměťových institucích před finálním výběrem zkoumaného korpusu se ukázala převažující praxe určité specifikace knihy již v titulu. Z celkového počtu 123 předběžně prozkoumaných knih (81 tisků a 42 rukopisů) se ukazuje konkrétní specifikace u 67 % z nich (u 73 % tištěných a 55 % rukopisných knih). Z dohledaných explicitně určených titulů byly knihy takřka ve shodném poměru adresované ženám (44 %) i mužům (43 %). Ze 13 % byly knihy dedikovány oběma pohlavím. Z pohledu formy knihy se ukazuje stejně časté adresování mužům i ženám u tisků (u obou 41 %), zatímco u rukopisů vidíme mírně vyšší určení ženám (52 %) než mužům (48 %). Uvedený vzorek *Rajských růží* není vyčerpávající. Na jeho základě však lze usuzovat, že *Rajská růže* byla víceméně univerzální knihou, oblíbenou nezávisle na pohlaví – na rozdíl od jiných modlitebních knih směřujících primárně k ženskému čtenářstvu a jejich životnímu cyklu (např. nebeklíče, viz Horáková 2014).

Přehled bádání

Téma zbožnosti stálo dlouhou dobu na okraji vědeckého zájmu, venkovské prostředí nevýmáje. Od poloviny 20. století se zbožností lidových vrstev začala zabývat francouzská historiografie, zejména historici třetí a čtvrté generace školy *Annales* (např. Emmanuel Le Roy Ladurie, Michel Vovelle, Roger Chartier). Obecnější informace v zahraničních titulech lze nalézt ve vztahu ke každodennosti, kultuře čtení aj., například René Rémond (2003), Peter Burke (2005), Richard van Dülmen (2006), Hugh McLeod (2007), David Atkinson – Steve Roud (2019).

První soustavnější zájem o rukopisné modlitební knížky souvisí v českém prostředí s přípravami Národopisné výstavy československé (1895), po jejímž skončení byly vydány dílčí práce například Antonínem Šoltou. V rámci prvního odborného etnografického časopisu *Český lid* se problematice v prvních letech jeho fungování věnovali: Felix Gotthard (1903), Jan Matějka (1894), Marie Matějková (1896), František Racek (1901), Jan Oliva (1905), Václav Smutný (1893), Václav Vaněk (1894), Julie Vlasáková (1903) či Čeněk Zíbrt (1892, 1905). Tyto příspěvky však sledovaly především vnější formu knih, například jejich výzdobu a zpracování. Komplexnější

pohled na modlitební knížky jako etnografický a historický materiál tematizoval na začátku 20. století Karel Procházka (1910). Zájem historiků se projevoval zejména snahou poznat lidovou mentalitu skrze písmácké texty (Josef Pekař, František Kutnar aj.). Významným přínosem pro studium českého lidu a jeho víry je v mnoha ohledech rozsáhlá ediční řada *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, která vznikla pod vedením Adama von Wandruszky a Petera Urbanitsche – problematiku náboženství zohledňují zejména svazky *Die Konfessionen* a *Die Völker des Reiches*. Dosud nejrozsáhlejší kompilace modlitebního materiálu vyskytujícího se na území Čech, Moravy a Slezska od poloviny 18. do poloviny 19. století pochází převážně ze soukromé sbírky J. Poše (Poš – Šimková 2009). Studiu modlitebních knih v českém prostředí se systematicky věnují Marie-Elisabeth Ducreux (1995), Markéta Holubová (2001), Jan Kvapil (2001), Jan Horský (2005), Zdeněk R. Nešpor (2007, 2009), Hedvika Kuchařová (2009) či Lenka Horáková (2010). Historička Zuzana Pavelková Čevelová se těmito knihami zabývá zejména v souvislosti s konstruktem předmanželské výchovy dívek a mladíků (2010). Rukopisné kultuře obecně se systematicky věnuje Alena Fidlerová (2008). Dílčí informace umožňující zasazení do širšího kontextu jsou obsaženy též v titulech o historickém vývoji religiozity či každodennosti: Rudolf Zuber (2003), Z R. Nešpor (2005, 2006), Milena Lenderová (2005) či Dmitrij Timofejev (2017).

Metodologie

V následujícím textu se budeme věnovat otázce, *nakolik vybrané parametry, jako je forma knihy, názvová varianta či genderová specifikace deklarovaného příjemce knihy, ovlivňují její výslednou podobu*. Dle formy rozlišujeme knihy na rukopisné a tištěné, názvová varianta vychází z titulního listu knihy, genderová specifikace se odvíjí od zamýšleného příjemce knihy.² Cílem bude zjistit, zda dochází na základě proměny těchto kritérií zároveň k výraznější proměně samotné knihy. Předkládaná studie má být především rozbořením struktury a obsahu modlitební knihy jako celku, nevěnuje se detailnímu výkladu modliteb z teologického či věroučného pohledu.

Uvedenou otázku budeme sledovat na vybraném souboru knih formovaném na základě metody sondy (Zwettler – Čapka – Vaculík 1996: 87). Pro zajištění celistvosti pramenného materiálu se výběr omezil na konkrétní titul modlitební knihy, konkrétně *Rajské růže*. Zamýšlený pramenný

2 Genderová specifikace je zastřešujícím termínem – zahrnuje i knihy explicitně neurčené konkrétnímu příjemci. „Dedikace“ či „určení“ knih je užíváno v synonymním významu, tj. v souvislosti se zamýšleným příjemcem knihy.

korpus byl definován na základě tří hlavních parametrů, které vycházejí z výzkumné otázky. Cílem bylo vytvořit soubor, který se skládá podobným dílem z tisků i rukopisů uvedeného titulu, bude zahrnovat tři vybrané názvové varianty modlitební knihy (*Rajská růže*, *Líbezně kvetoucí/vykvetlá* aj. a *Duchovní rajská růže*) a zároveň bude obsahovat knihy adresované různým příjemcům (mužům, ženám, oběma pohlavím či bez určení). U rukopisů zahrnuje specifikace příjemce též konkrétní dedikaci, neboť v nich zpravidla chybí explicitní určení cílového čtenáře. Vybraný soubor tak není omezen jedním fondem či konkrétní lokalitou, dohledávání vhodných titulů se odvíjelo od potřeby doplnění chybějících položek v takto definované struktuře knih, jež by korespondovaly se stanovenými hledisky (dohledání chybějící rukopisné *Líbezně růže* určené mužům, tištěné *Duchovní růže* určené oběma pohlavím atd.). Nejedná se tedy o výjimečné tisky/rukopisy, jež by se výrazně odlišovaly od zbylé produkce. Jejich výběr reflektoval snahu o vytvoření variabilního souboru, jenž by sestával z variantních názvů a dedikací s různým časovým zařazením.³ Z toho důvodu bylo před výběrem finálního korpusu nutné prostudovat množství titulů.⁴

Výzkumná otázka byla zhodnocena prostřednictvím komparativní metody (Zwettler – Čapka – Vaculík 1996: 90–91). Základní parametr tvořila schematizace modliteb dle jejich incipitů a tematického zařazení do daného modlitebního celku knihy tak, aby je bylo možné podrobit formální a obsahové analýze prostřednictvím kódování a filtrování (Mertová 2014: 129–135). Analýza písemného pramene zahrnuje vedle jeho vnitřní a vnější kritiky a interpretace také další, navazující metody, například statistiku aj. (Doušek a kol. 2014b: 144–148). Celkem bylo evidováno 826 různých mod-

3 Výběr pramenů se odvíjel od potřeby dohledání chybějících položek v definované struktuře knih. Vybraný soubor se pohybuje v rozmezí cca 120 let – vzorek knih pro důslednou chronologickou komparaci není velký (6 : 16 knihám ve prospěch 19. stol.). Tyto rozdíly tak byly reflektovány zejména v kapitole o magicko-pověrečných modlitbách, které se vyskytují pouze v tiscích, a naopak v rukopisech, kde by se daly spíše očekávat, překvapivě zcela chybí.

4 Pro vyhledávání tištěných knih bylo využito zejména katalogů Národní knihovny ČR, Databáze prvotisků, starých tisků a map 1450–1800, databáze Knihopis a České národní bibliografie, Bibliografické databáze Moravské zemské knihovny a Souborného katalogu ČR. Pro vyhledávání rukopisných knih posloužily specializované portály či encyklopedické příručky (např. e-sbirky, Centrální evidence sbírek, Archivní sbírky a fondy v ČR, Manuscriptorium, Památník národního písemnictví, Repertorium rukopisů 17. a 18. století z muzejních sbírek v Čechách, Databáze bohemikálních rukopisů MZA Brno – fondy G10, G 11). Pro obě formy knih potom např. Bibliografická databáze bohemikálních tisků, rukopisů a moderní literatury.

liteb, které podléhaly další kategorizaci (modlitební oddíl, název, incipit, námět, číslo a rod jazyka, forma knihy, dedikace, názvová varianta).⁵

Aplikace komparativní metody probíhá na třech úrovních: 1) Rovina dílčích analýz modliteb z pohledu *vybraných kritérií* (forma knihy, názvová varianta, genderová specifikace). Tak bude možné zjistit, zda jsou tyto parametry po obsahové stránce významným činitelem. Na základě dílčích analýz bude možné identifikovat modlitby, které jsou společné všem knihám nehledě na uvedené parametry, tj. jakousi základní sumu modliteb vnímanou jako potřebnou či prakticky využitelnou. 2) Analýza vybraných oddílů *modliteb spojených s magicko-pověrečnými praktikami* byla zařazena z důvodu často velmi podobné struktury modlitebních knih, která může do jisté míry překrývat jejich odlišnosti. Zároveň se jedná o modlitby velkou měrou vypovídající o každodennosti věřících. 3) Analýza prostřednictvím *statistiky průměrného počtu modliteb* v tematických celcích. Ta umožní sledovat, zda se vliv jednotlivých kritérií projevuje v pozornosti, kterou kniha danému modlitebnímu celku přikládá. Pro potřeby této statistiky bylo nutné modlitby kvantifikovat.⁶

Rukopisné texty byly transkribovány. Při citaci knih byl dobový pravopis upraven tak, aby byla zachována co největší autenticita textu (Vintr 1998: 341–345). K drobným úpravám došlo zejména u antikvy nahrazováním spřežek („*Otczie wieczny*“ = Otče věčný). Omezeno bylo užívání velkých písmem v textu, vyjma jedinečných slov či spojení (Stvořitel, Boží Syn, Svátá Trojice aj.). Při citaci knih v textu je užito zkratky odkazující k variantnímu názvu a číslu knihy daného titulu, formě knihy a genderové specifikaci (RR2_R_M, tj. Rajská růže druhá kniha_rukopisná_určená mužům).

Charakteristika vybraného korpusu

Vybrané modlitební knihy jsou uměle vytvořeným souborem, který však lze chápat jako zástupný pro celou knižní produkci tohoto titulu, neboť reprezentuje různé názvové varianty s odlišným místem vydání v rozmezí zhruba 120 let. Vybraný korpus zahrnuje 22 knih z 18. a 19. století (konkrétně datované knihy vznikly v rozmezí let 1760–1883), zhruba třetina však není přesně datována. Většina knih tak pochází z 19. století (84 %), což koresponduje s jejich masovou produkcí v tomto období.

5 Přestože se v knihách objevují i jiné útvary (litanie, hodinky, rozmlouvání duše aj.), studie hovoří o modlitbách obecně jako zastřešujícím termínu – toto pojmosloví používá ve své práci i L. Horáková (2010: 17–18).

6 Početnější modlitby představující jeden modlitební celek (např. k pěti ranám Ježíše Krista, Litanie, Patnáct modliteb sv. Brigity aj.) byly pro účely statistiky evidovány jako jedna modlitba.

Analyzované modlitební knihy jsou po obsahové i žánrové stránce podobné. Jde o knihy menšího formátu zahrnující modlitby k různým náboženským úkonům v průběhu každodenního života.⁷ Užitým písmem u tištěných knih je zpravidla fraktura či v jednom případě antikva, u rukopisných dochází nejčastěji ke kombinaci kurentu a fraktury. Všechny vybrané knihy jsou psány/tištěny česky (místy s popisky v němčině nebo latině). Rozsah knihy závisí zejména na její formě. U tištěných knih se pohybuje mezi 250–300 stranami, u rukopisných je velmi variabilní – některé knížky mají kolem 100 stran, ale i více než 200. Místem vydání tištěných knih jsou významné tiskárny nábožné literatury,⁸ jejich autorství však není známo. Provenience rukopisů je zmíněna zhruba u dvou třetin knih – na podkladě lokalizace je patrný původ exemplářů v malých obcích, což dokládá jejich široké rozšíření právě na venkově (Žalud 1919: 87). Modlitební knihy četli příslušníci všech stavů, na základě jejich obsahu však lze dedukovat zamýšleného majitele knih. Začleněné oddíly každodenní zbožnosti mohou typem modliteb odkazovat k nižší sociální skupině věřících, tj. obyvatel živících se zemědělskou činností (modlitby za zachování úrody, za počasí), ale i modlitby potvrzující dané uspořádání věcí (modlitba za mocnáře, za katolickou církev). Jméno písaře je zaznamenáno pouze v jednom případě, kdy otec napsal knihu s věnováním pro svého syna (RR2_R_M) – jméno písaře je zde zřejmě uvedeno pouze s ohledem na příbuzenský vztah a akt darování, jinak tato praxe nebyla v podobných rukopisech příliš běžná (Timofeev 2017: 78). Ve sledovaném souboru se objevil jeden rukopis psaný dvěma písaři (LK3_R_Ž), nad to spojený se změnou genderové dikce textu – první psal knihu ženě, dalším majitelem byl muž, který dopsal konec v mužském rodě. Zápisky majitelů na předešlých či vakátech knih se vyskytují zejména v rukopisech, kde ukazují na důležitost vlastnictví modlitebních knih v průběhu generací – některé rukopisy obsahují i poznámky o změně majitele: „*Tyto knížky byli darovaný Sinu 1860 Vojtechovi [...] Pak přešli w dedictvím na Sina jeho Martina*“. (RR2_R_M: 135v)

Po formální stránce jsou některé modlitby ke konkrétnímu oddílu explicitně přiřčeny prostřednictvím nadpisů, jiné je nutné zahrnout na základě

7 Obsahují tradičně užívané tematické celky: modlitby ranní, v průběhu dne, večerní, ke mši svaté, ke kázání, ke zpovědi, k přijímání svátosti oltářní, k nejsvětější Trojici (k trojjedinému Bohu), ke svaté rodině, k utrpení Krista Pána, litanie, k Panně Marii a ke svatým, za duše v očistci, za nemocné, za mrtvé, vztahující se ke kostelu či hřbitovu a jiné každodenní či příležitostné modlitby.

8 Konkrétně: 3× Litomyšl (2× Václav Tureček, s.n.), 2× Hradec Králové (Václav Jan Tybély, s.n.), 1× Jindřichův Hradec (Alois Josef Landfras a syn), 2× Praha (Karel Rosenmüller, František Jeřábek), 2× Brno (Dědiců Svobodských, s.n.), 1× Olomouc (František Slavík), 1× Pešť a Prešpurk (Landerer a Heckenast), tj. pozdější Budapešť a Bratislava.

vlastního uvážení v závislosti na jejich obsahu, ale i celkové souslednosti modliteb.⁹ Řada modliteb nemá pevně dané místo a lze je aplikovat při více příležitostech v průběhu dne – zejména ranní, denní, večerní či jiné modlitby (domovní požehnání, požehnání stolu, poroučení se Pánu Bohu, za mocnáře, za čeládku). V průběhu mše svaté se mnohdy proměňuje užití modliteb pro různé části v závislosti na úkonech kněze. Často dochází k proměně jazyka přístupnějšímu chápání liturgie věřícímu (*K offertorium = Kněz kalich odkrývá* aj.). Rozdílný prostor věnovaný danému tematickému celku je patrný v oddílu ke zpovědi či přijímání – může obsahovat modlitby obecné nebo modlitby rozdělené na „před“, „při“ a „po“ daném úkonu. Při užití stejného incipitu se též proměňuje název jednotlivých modliteb – obsahově zůstávají zpravidla stejné, mění se však příležitost či adresát (modlitba ranní ke svaté Trojici = Když z lůžka povstana = modlitba večerní aj.). Drobná úprava incipitu je běžná a projevuje se zejména při oslovení adresáta modlitby (nejsvětější/nejosvícenější Panno Maria aj.). Častá je též záměna slovosledu incipitu bez významové změny: „*Pane Gežjsi Kriste! kterýž gsy od Piláta k Herodesovi weden*“ (DR1_T_M) / „*Pane Gežjsi Kriste! genž gsy před Herodesem postawený*“ (LK3_T_O). Umístění modliteb v knize, oslovení či znění incipitu tak bylo závislé na pisatelově uvážení.

Rajská růže

Rajská růže se řadila mezi opětovně vydávané modlitební knihy, jejichž celkový počet se pohyboval v tisících. Reagovala tak na velkou poptávku a snažila se vytvořit vidinu široké nabídky své produkce (Voit 2008: 619, heslo *Název díla*). Kodifikace názvu byla celkem běžná, neboť titul vzbuzoval ve věřících zvědavost na pozměněný obsah knihy. Z toho důvodu se objevovaly různé variantní tituly knih (například i *Rozkoš Ragská*). Nejčastěji se vyskytovaly právě tři vybrané názvové varianty. V souboru 123 předběžně prozkoumaných knih je nejčastější právě *Rajská růže* (52 %), následuje *Duchovní růže* (33 %), nejméně častý byl výskyt *Líbezně kvetoucí* varianty (15 %). Bližší informace ohledně původu či autorství *Rajské růže* se však nepodařilo dohledat. Nejstarší datovaná rukopisná kniha v našem souboru je z roku 1760, nejstarší tištěné knihy vznikly kolem roku 1710 – řada z nich není přesně datovaná, časový odhad však nejde před rok 1700.

Pokud kniha vznikla opisem či překladem z německého originálu, což byl ve sledovaném období u mnoha titulů modlitebních knih obecně rozšířený model (Fidlerová 2008: 59–60), můžeme hledat kořeny na zahraničním

9 V tisících má každá modlitba zpravidla jasné zařazení s pojmenovanými celky. V rukopisech není dělení modliteb vždy zřejmé, neboť *Amen* nemusí být nutně závěrem modlitby (Menclová 2015: 28–29).

knížním trhu. Ke komparaci se nabízí zejména německá kniha s názvem *Geistliches Rossen-Gärtlein des himl. Paradeiß*, vydaná v Sultzbachu kolem roku 1690 (on-line bibliografie německých tisků VD17, 12:711284Y), tj. v překladu *Duchovní růžová (nebeská rajská) zahrada*.¹⁰ Po obsahové stránce je zde jasná podobnost zmíněného tisku se sledovaným souborem „Rajských růží“. Je vidět stejná struktura knihy se standardními tematickými celky známými z *Rajské růže*, zpravidla s totožnými názvy modliteb jako v českých verzích. Tuto podobnost potvrzuje například detailní členění modliteb v průběhu mše svaté (*K Mitta Est*, *K Agnus Dei* aj.) i rozdělení modliteb dle různých úkonů (před/při/po přijímání či zpovědi). Vedle pojmenovaných modliteb se objevují nespecifikované názvy (*Das Ander* = *jiná*; *Gebet* = *Modlitba*) i poznámky k jednotlivým modlitbám (*Gebet darauff* = *Modli se za to* aj.). Stejně jako většina „Rajských růží“ neobsahuje modlitby za duše v očistci. Chybí zde také Litanie loretánská, která naopak patří v českých knihách k oblíbenějším. Je patrné zeštíhlení tisku – německá kniha má 456 stran, paginace tištěných „Rajských růží“ se pohybuje mezi 250 až 300 stranami. To nebylo nic neobvyklého, české překlady byly zpravidla zjednodušenou variantou zahraničních verzí, které zaujaly názvem i strukturou, jež se přizpůsobila českému čtenáři. Komparace souboru s jednou německou knihou však nemá dostatečnou výpovědní hodnotu, tvoří pouze vodící linku. Možnému transferu produkce může napovídat i ruční nápis v kurentu „*Paradise Rosa*“ (tj. *Rajská růže*) na přídeštní jedné z knih (RR4_T_N), odhadem vydané roku 1750, jedná se tedy o jeden z nejstarších tisků v našem souboru. Mohlo se též jednat o zápis při evidenci tisku v paměťové instituci odkazující ke staršímu titulu.

Komparace v závislosti na formě knihy¹¹

Tištěné i rukopisné modlitební knihy měly odlišný proces vzniku. Podobu tisků ovlivňovala cenzura – u více než poloviny našich tisků však schválení chybí, přitom byly vydány před zrušením předtiskové cenzury v roce 1848 (Wögerbauer a kol. 2015: 358). To demonstruje odraz cenzurních kontrol v praxi, kdy byla většina modlitebních knih povolena s podmínkou úpravy či vyškrtnutí teologicky pochybných míst v rámci dalších vydání – tiskaři tak byli zřejmě ochotni pod vidinou zisku riskovat (Kuchařová 2009: 272). Dle některých badatelů tiskly mimopražské tiskárny bez cenzurního schválení běžně, neboť často vydávané náboženské tisky byly považová-

10 Určitou podobnost názvu lze sledovat u modlitební knihy Conrada Rosbacha *Paradeißgärtlein...* vydané ve Frankfurtu nad Mohanem v roce 1588 (VD16 R 3102, digitalizovaná). Struktura je však velmi odlišná.

11 Počet knih v souboru podle formy knihy: tištěné (12), rukopisné (10).

ny za bezproblémové (Wögerbauer a kol. 2015: 133). To se však v našem souboru nepotvrzuje – tisk z Litomyšle prošel cenzurním schválením, u pražských tisků tato informace naopak chybí. To souvisí též s otázkou, zda absence údaje o schválení na titulním listu knihy znamenala zároveň reálnou absenci této kontroly. Rukopisná kniha byla oproti tiskům chápána jako soukromé vlastnictví a měla podléhat cenzurnímu dohledu pouze v případě, že by se stala objektem prodeje (Kuchařová 2009: 271–272). Rukopis by tak měl podle našeho předpokladu více vypovídat o dobové mentalitě věřících ve spojení s preferencí konkrétních modliteb či oddílů (Doušek 2014a: 153, srovnej Wittmann 2003: 288).

Tištěná kniha měla velký vliv na písaře rukopisů, kteří se často snažili co nejvěrněji napodobit titulní list i drobné tiskařské ozdoby (Mach 2018: 58). Ve vztahu tištěných a rukopisných knih stejného názvu lze předpokládat několik možných cest – od totožného přetisku/přepisu po kompilaci z více titulů, ale i vkládání autorských částí textu (Fidlerová 2008: 57–67). Samotný odkaz na tištěnou předlohu v titulu nemusel nutně znamenat přímý, ale jen inspirační zdroj. K úpravám a selekcím částí knih mohlo docházet v závislosti na příjemci (dle pohlaví, věku, sociálního statusu), ale také na ambicích či tvůrčí činnosti písaře. Vlastní modlitby vkládané písaři byly někdy uváděny pod názvem *Jiná modlitba* (Večerková 2014: 7) – výše jsme však měli možnost sledovat přebírání neurčitého názvu v porovnání s německou knihou (Ander Gebet = Jiná Modlitba). Výsledná podoba knihy tak byla výsledkem improvizace písaře, který její obsah přizpůsoboval novým kontextům – zpravidla tak šlo o dynamický proces, ne pouze o mechanické přepisování (Fidlerová 2008: 78).

Nyní se zastavme u nejužívanějších modliteb – ty můžeme rozdělit do dvou skupin podle toho, objevují-li se v obou (20 %) či pouze v jedné formě knih (80 %). 1) Modliteb, které se objevují v tiscích i rukopisech ve větší míře (tj. alespoň ve dvou třetinách) není mnoho, v našem vzorku jsou pouze tři – konkrétně ranní modlitba („*We gménu Pána nasseho Gežjsse Krista ukřjżowaného wstáwám*“), část mše svaté *Agnus Dei* („*Beránku Boží, kterýž snjmáš hřjchy swěta*“) a *Litanie loretánská*. Patří sem též modlitby převažující ve větší míře v jedné formě knihy, pouze s jedním výskytem ve formě druhé. Sem můžeme ve prospěch tisků zahrnout večerní modlitbu („*Přigmiż mne Ochránce náss, Pane Gezu Kriste w ochranu swou*“) a Evangelium sv. Jana („*Na počátku bylo slovo a slovo bylo v Boha*“). Opačná tendence ve prospěch rukopisných knih se neprojevuje. Nakonec je velký počet modliteb, které se sice vyskytují v obou formách knih, ale pouze v jednotkách případů (v poměru 1 : 1, 1 : 2), které tvoří přibližně 90 % obsahu. 2) Častěji se projevuje diverzita (80 % z celku), jež je prokazatelně spojena s formou knihy – můžeme tedy identifikovat modlitby objevující se pouze v rukopisech,

nebo naopak v tiscích. Ty můžeme rozdělit podle četnosti výskytu, což demonstruje následující tabulka.

Výskyt modliteb dle formy knihy		
Forma knihy	Tištěné	Rukopisné
Modlitby obsažené v 50 a více % knih	2 %	0 %
Modlitby obsažené v méně než 50 % knih	54 %	8 %
Jedinečné modlitby	44 %	92 %

Tabulka 1 Výskyt modliteb dle formy knihy.

Modliteb, jež se objevují minimálně v polovině knih stejné formy, je minimum – v případě rukopisů žádná taková modlitba není. Nalézáme spíše modlitby vyskytující se sice častěji (tj. v méně než polovině knih), ovšem ne v masivním počtu – zejména u rukopisů jde o zanedbatelné množství. Poslední skupinu tvoří jedinečné (tj. jinde se nevyskytující) modlitby, které jsou zastoupeny převážně v rukopisech. Jejich původ nelze jednoznačně určit. Pravděpodobně byly sebrány z jiných modlitebních knížek, po vyloučení jiných předloh však mohly představovat též vlastní tvorbu písaře knihy nebo jím zaznamenané tradované drobné modlitby jako doklady ústní lidové tradice. Projevuje se tak větší diverzita rukopisných modliteb, která souvisí s procesem jejich vzniku. Rukopis se tištěnou předlohou zpravidla jen inspiroval v rámci základní struktury, konkrétní podoba modliteb je však odlišná. Méně častý výskyt jedinečných modliteb v tiscích mohl být též ovlivněn cenzurním schválením, kdy tiskaři raději použili církevně schválené modlitby (Nešpor 2006: 148).

Komparace v závislosti na názvové variantě knihy¹²

Nyní přistoupíme ke srovnání tří názvových variant *Rajské růže*. Nejužívanější modlitby můžeme rozdělit do tří skupin podle toho, objevují-li se ve všech, ve více (28 %) či pouze v jedné názvové variantě knihy (72 %). 1) Modliteb, které se objevují ve všech názvových variantách ve větší míře (tj. alespoň ve dvou třetinách) není mnoho. Jedná se o tytéž tři modlitby, které se objevovaly zároveň v rukopisné i tištěné formě knih – tj. ranní modlitba (*„We gménu Pána nasseho Gežjsse Krista ukřjżowaného wstáwám“*), část mše

¹² Počet knih v souboru podle názvové varianty knihy: *Rajská růže* (8), *Libezně rajská růže* (8), *Duchovní rajská růže* (6).

svaté *Agnus Dei* („*Beránku Boží, kterýž snjmáš hříchy světa*“) a *Litanie loretánská*. 2) Druhou skupinu tvoří modlitby, které se vyskytují ve dvou ze tří variant knih, ovšem opět s různou četností. Ve většině knih dvou variant se objevuje pouze modlitba při mši svaté *Gloria* („*Sláva buď na výsostech Bohu a na zemi pokog lidem*“). Nakonec je velký počet modliteb, které se sice vyskytují ve dvou variantách knih (ty tvoří 95 % obsahu), ale pouze jednou (v poměru 1 : 1). 3) Podobně jako u předešlé analýzy se i zde častěji projevuje diverzita (72 % z celku) pojící se s variantním názvem knihy – následující tabulka ilustruje modlitby, které se objevují pouze v jedné názvové variantě knihy.

Výskyt modliteb dle názvové varianty knihy			
Varianta knihy	Rajská růže	Líbezně kvetoucí růže	Duchovní růže
Modlitby obsažené v 50 a více % knih	6 %	0 %	0 %
Modlitby obsažené v méně než 50 % knih	12 %	26 %	47 %
Jedinečné modlitby	82 %	74 %	53 %

Tabulka 2 Výskyt modliteb dle názvové varianty knihy.

Z tabulky je patrné, že modliteb, které by se v rámci jedné názvové varianty vyskytovaly s větší pravidelností, je minimum – v případě *Líbezně* a *Duchovní růže* se taková modlitba nevyskytuje. Častější je proměnlivost s užitím několika opakujících se modliteb. Ta se nejvíce projevuje u *Duchovní růže*, kde tyto modlitby tvoří téměř polovinu zde zahrnutých modliteb. Nejrozšířenější bylo užití jedinečné modlitby (zejména u *Rajské* a *Líbezně růže*). Na základě těchto dat lze konstatovat, že nejvíce proměnlivými variantami byly *Rajská* a *Líbezná růže*, u *Duchovní růže* byla větší pravděpodobnost nalezení pro ni typických modliteb. Ukazuje se tedy, že i variantní titul mohl ovlivnit obsahovou podobu modlitební knihy.

Komparace v závislosti na genderové specifikaci knihy¹³

Obsah a účel modliteb byl původně univerzální a neměl být omezen na základě genderu.¹⁴ Modlitební knihy však prošly ve vztahu ke svému

¹³ Počet knih v souboru podle genderové specifikace: určené mužům (7), určené ženám (7), určené oběma pohlavím (4), neurčené (4).

¹⁴ Pojem gender je ve studii stěžejní, neboť text se nezabývá pouze biologickou kategorií pohlaví, ale sleduje případné změny textu v souvislosti s proměnou cílového příjemce, k níž se váže řada prvků spojených se sociálním pohlavím (ženský životní cyklus aj.).

příjemci značnou proměnou. Zatímco v 18. století se obsah knih i přes genderové určení víceméně nerozlišoval, v 19. století se již objevují knihy cílící na různé čtenáře. Podle E.-M. Ducreux je třeba rozlišit tento módní trend mužské či ženské specifikace knih bez zásadní proměny obsahové a vnitřní struktury od začátku čistě žensky orientované produkce (1995: 152–157). Specifikace pohlaví v modlitebních knihách je typická zejména pro katolické prostředí – v zásadě však s sebou nenese odlišný typ zbožnosti, ale pouze přizpůsobuje jazyk čtenáři skrze formulaci rodu (Čevelová 2010: 59). Často tak šlo spíše o marketingový tah, kdy měla specifikace knihy evokovat dojem odlišnosti též po stránce obsahové. Rozdíly se tak projevovaly spíše u specificky zaměřených knih sledujících životní cyklus ženy (nebeklíče). Ženy byly vnímány jako nábožensky vděčnější publikum, které se více orientuje na nábožnou produkci.¹⁵ Odtud pramení představa o větší oblíbenosti modlitebních knih u žen (Mach 2018: 63).

Před samotnou komparací knih na základě dedikace se nejprve zastavme u způsobu určení konkrétního příjemce. Genderová specifikace zahrnutá v titulatuře knihy nemusí odpovídat užití rodu v textu, což lze pozorovat i u knih bez deklarovaného příjemce. Nejednoznačnost a proměnlivost dikce textu a užití rodu v rukopisech mohly být ovlivněny mírou pečlivosti písaře. Výrazněji se tak projevují rozdíly na základě formy knihy. Zatímco u tisků je tato skutečnost v titulu ve většině případů explicitně uvedena („pro osobu mužskou/ženskou“), u rukopisů se nemusí v samotném titulu knihy projevit (jen „Ragská růže“). V těchto případech je proto nutné přihlídnout k výslovné dedikaci svému majiteli, která se objevovala na začátku či na konci knihy. U tisků se můžeme setkat též s určením oběma pohlavím – to se v případech rukopisů neobjevuje zpravidla vůbec. To platí i u knih neurčených, jež v případech rukopisných nalézáme pouze výjimečně. Formulovaná dedikace na druhou stranu nevylučuje další praktické užívání knihy opačným pohlavím (zdědění matčiny knihy synem aj.). Změna genderové dikce textu v závislosti na stávajícím majiteli knihy (rukopisu) se projevila též v našem vzorku (LK3_R_Ž).

Jak koresponduje dikce s textem ve vybraném vzorku? Knih, ve kterých odpovídá dikce textu genderové specifikaci, je zhruba třetina (36 %). Nejvíce je toto určení respektováno u knih adresovaných oběma pohlavím a následně mužům. Častější užívání maskulina bylo běžné – bylo chápáno jako neutrální souhrnné označení osob dané sociální skupiny, kdy nebyl rod v daném kontextu vnímán jako natolik důležitý (Karlík – Nekula – Pleskalová 2020, heslo Generické maskulinum). Stejný je i poměr knih

¹⁵ Pro více informací o gramotnosti a čtení žen viz Wittmann 2003: 288; Lyons 2003: 315–324; van Dülmen 2006: 253–255.

s proměnlivou dikcí textu (36 %), tj. s užitím ženského i mužského rodu v takto neprofilovaných knihách. Kolísavost rodu v textu byla běžná, někdy se objevovala dokonce v rámci jedné věty: „*kdybych mnohem wjce litowal! nebo gsem njny rozhniewala tebe*“ (RR3_R_Ž: 20–21, též 9–10). Zbytek knih (28 %) nekoresponduje se zamýšlenou specifikací a obsahuje jiný rod. Neurčené knihy se častěji přikláněly k mužskému rodu. Mnoho modliteb bylo vznášeno dialogicky nebo v množném čísle (Ochraňuj nás aj.). Písař/tiskař tak musel tuto rozdílnost akcentovat pouze u některých modliteb, které s odlišným rodem pracovaly, čímž mohlo docházet k častým chybám. O přetiskování knih s určením různým čtenářům pod vlivem módy může svědčit skutečnost, že kniha adresovaná mužům obsahuje též modlitbu panny za dobré manželství v ženském rodě – například „*pokussenj těla, dábła a śwētu poddána gsem [...] že mně manžela rozumného [...] hoditi mohl*“ (DR1_T_M: 179–181).

Nyní se zastavíme u nejužívanějších modliteb – ty můžeme rozdělit do tří skupin podle toho, objevují-li se ve všech, ve více (45 %) či pouze v jednom typu dedikovaných knih (55 %). 1) Z modliteb, které se vyskytují ve všech dedikovaných knihách ve větší míře (tj. alespoň ve dvou třetinách) se jedná pouze o ranní modlitbu („*We gménu Pána nasseho Gežjsse Krista ukřjżowaného wstáwám*“). Minimálně v polovině všech knih nalezneme dalších pět modliteb – vedle *Litanie loretánské* a modlitby ke sv. Bernardu („*Oswěť oči mé Hospodine, abych nevsnul w smrti*“) se však jedná o mešní modlitby (Gloria, Sanctus a Agnus Dei), které tvořily fixní součást knih a jakékoli genderové úpravy by v nich byly značně překvapující. 2) Druhou skupinu tvoří modlitby, které se vyskytují ve dvou ze tří variant knih – v nich je patrná značná variabilita, u většiny modliteb však jde o jednotky případů (v poměru 1 : 1, 1 : 2). 3) Podobně jako u předešlých analýz se i zde projevuje diverzita spojená s určením knihy. Můžeme tedy najít modlitby, které se objevují pouze v jednom typu dedikovaných knih (55 % z celku).

Výskyt modliteb dle genderové specifikace knihy				
Varianta knihy	Mužům	Ženám	Oběma	Neurčeno
Modlitby obsažené v 50 a více % knih	0 %	0 %	0 %	0 %
Modlitby obsažené v méně než 50 % knih	2 %	2 %	19 %	0 %
Jedinečné modlitby	98 %	98 %	81 %	100 %

Tabulka 3 Výskyt modliteb dle genderové specifikace knihy.

Vidíme, že ve vybraném souboru zcela absentují modlitby, které by se ve stejně dedikovaných knihách vyskytovaly s větší pravidelností. Minimum

je také těch, které se objevily více než jednou (do 50 %), mírně častější je pouze u knih určených oběma pohlavím. Ukazuje se, že v naprosté většině se jednalo o modlitby jedinečné. To dokazuje skutečně velkou rozmanitost při utváření modlitebních knih, kdy je třeba každou tuto knihu chápat jako unikát, který zpravidla není svým obsahem konkrétních modliteb srovnatelný s žádným dalším tiskem či rukopisem.

Magicko-pověrečné modlitby

Nyní se zastavme u modliteb, jež se pojí s pověřčivostí. Tu můžeme po obsahové stránce sledovat zejména u tzv. *jiných* modliteb, v nichž se projevuje tradiční způsob života a spojení s přírodou, často doprovázené fatalismem, odevzdáním se Boží vůli a také pobožnostmi ke světcům, které byly v katolictví součástí habsburské barokní zbožnosti *pietas austriaca* (Nešpor 2006: 46). Tyto oddíly se vztahují k různým každodenním či příležitostným událostem a mají výpovědní hodnotu o mentalitě lidí. Komparace tak může pomoci odkrýt skutečnou potřebu a praktické uplatnění těchto modliteb.

Pověřčivost, nápodoba, obraznost a vliv tradice jsou podle J. Olivy obecnými rysy religiozity věřících v nižších sociálních vrstvách, kteří se zaměřují především na praktickou využitelnost: „[lid] *koná to, jak to právě umí, a jest mu to užitečné*“ (Oliva 1905: 406). Utilitární charakter těchto modliteb se projevuje v působnosti světců využitelné při praktické každodenní zbožnosti či v nepříznivém období (počasí, nemoci, těžkosti). Modlitební knihy byly častou línou pověr a náboženských nejasností – též z důvodu nejasné hranice mezi modlitbou a magií, respektive přípustnou magií posvěcenou církví (Fidlerová 2008: 39). V 18. a 19. století proto byly úřady průběžně přezkoumávány. O to překvapivější je výskyt těchto modliteb v tiscích – pověřčivost věřících byla prostřednictvím kultu světců de facto podporována, neboť právě jim byly modlitby spojené s magickými praktikami adresovány. O zázračné moci předmětů (například svatých obrazů) ujišťoval již úvod předcházející modlitbě proti bouřkám: „*Že Obrazové Svatých a Swětic Božích začasté beywagj ochranné pawezy [...] to až dosti po mnohé skussenosti shledáno gest*“ (RR1_T_M: 263–264).

Představa o pověřčivosti a náchylnosti k magii byla obecně spojována s venkovským prostředím, zejména však s religiozitou (venkovských) žen (Nešpor 2009: 55). Náš soubor však ukazuje, že pověřčivost byla tolerovanou součástí knih nehledě na jejich specifikaci.¹⁶ Jedná se o modlitby

16 Obsažené v 10 knihách bez zřetele na jejich dedikaci (RR1_T_M; RR2_T_Ž; RR4_T_N; LK1_T_M; LK2_T_Ž; LK4_T_O; DR1_T_M; DR2_T_Ž; DR3_T_O; DR4_T_N). Některé tisky obsahují v závěru i písně za dešť (LK1_T_M; LK2_T_Ž; LK4_T_O; DR3_T_O).

spojené ponejvíce s ochranou (úrody před vlivy počasí, proti ďábelskému působení aj.). To dokládá, že snaha o zachování obživy (zpravidla spojená se zemědělskou činností) byla vlastní každému příjemci knih nehledě na jeho pohlaví. Řadu magicko-pověrečných praktik přijala církev za své tím, že je sakrifikovala do církevně přijatelné podoby ve formě modlitby (Brouček – Jeřábek 2007: 490–491, heslo Lidová zbožnost). Tak mohl být zachován životní kontext poskytující pomoc a útěchu, přestože šel proti katolické věrouce (van Dülmen 2006: 260–261).

Při srovnání z pohledu formy knihy je zajímavé, že se tyto modlitby objevují v našem souboru pouze v tiscích, v rukopisech zcela chybí. To by mohlo poukazovat na to, že stereotypní představa o spojení pověřčických modliteb zejména s venkovským prostředím/nížšími sociálními vrstvami nebyla u čtenářů/věřících natolik preferovaná či prakticky využívána, nakoľik jí byl přikládán důraz tvůrci při sestavování tisků – písaři rukopisů totiž do vybraného souboru tyto modlitby nehledě na pohlaví nezařazovali. Tento předpoklad však souvisí též s otázkou, nakoľik písaři skutečně diskutovali obsah rukopisu s budoucím majitelem/objednavatelem knihy. Z pohledu variantního názvu knihy je jedinou modlitbou společnou všem variantám pouze modlitba za děšť.

Pokusíme se na tyto modlitby podívat též z pohledu datace knihy. V průběhu 19. století totiž došlo k postupnému odklonu od pověřčivosti vlivem osvícenské, racionálnější zbožnosti, tzv. josefinského katolicismu (Nešpor 2006: 361–366). Nejčastější modlitby za odvrácení bouří, které obsahují pokyny ke konkrétním magickým úkonům, se objevují z větší části právě v knihách vzniklých v 18. století.¹⁷ Mohlo se jednat o způsob pronesení modlitby: „*Toto zakljánanj s welkou důwernostj a s wraoucnostj stogę řjkcy, a kdekoli křjž zde nalezness, po každy swatým křjžem mračna žehney*“ (DR2_T_Ž, 207–208), ochrannou symboliku kříže: „*EYhle Žnamenj swatého Krzjzie +, utjkegte strany odporne, switiezyl Pan nass Gezjss Krystus*“ (RR4_T_N: 53–54; podobně též RR1_T_M: 269–270) nebo fyzické zahrnutí zázračného předmětu, například obrazu: „*Wezmi Obraz vmjragjcyho Xawéria a powěš geg proti tomu mjstu, od kteréhož bauřka přicházy*“ (RR1_T_M: 265). Přestože není vzorek knih z 18. století příliš velký (6 : 16 ve prospěch 19. století), pověřčné modlitby obsahují všechny tisky v souboru – i takové modlitby, které se již v mladších knihách nevyskytují. Směrodatnou úlohu v zahrnutí těchto modliteb tak sehrála především forma knihy v závislosti na době svého vzniku, přičemž genderová specifikace ani variantní název podobu knihy v tomto ohledu příliš neovlivnily.

17 Jedná se o tisky RR1_T_M, RR4_T_N a DR2_T_Ž vydané do konce 18. stol. – ani jeden však neobsahuje informaci o cenzurním schválení církevními úřady.

Tematické oddíly modliteb

Po zhodnocení konkrétních modliteb přistoupíme na závěr k odlišnému náhledu prostřednictvím četnosti modliteb v tematických celcích. Pro komparaci těchto rozdílů byla vytvořena následující tabulka, jež shrnuje průměrné hodnoty zastoupení modliteb v knihách.

Průměrné počty modliteb v oddílech										
Modlitební oddíl	Forma knihy		Genderová specifikace				Názvová varianta			Celkový průměr
	Tisky	Rukopisy	Mužům	Ženám	Oběma	Neurčeno	RR	LK	DR	
Ranní	7	7	7	7	8	6	7	7	6	7
V průběhu dne	4	0	2	3	2	2	3	1	4	2
Večerní	6	3	5	5	7	2	5	5	4	5
Při mši svaté	27	23	25	26	30	20	26	26	23	25
Po mši svaté	1	0	0	0	1	0	0	1	0	0
Před kázáním	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
Po kázání	1	0	1	1	0	1	1	0	1	1
Před zpovědí	3	2	2	3	4	2	1	4	3	3
Při zpovědi	1	1	0	1	1	0	0	1	1	1
Po zpovědi	3	2	2	3	3	2	2	2	3	2
Před přijímáním	3	2	2	3	3	1	2	3	2	2
Při přijímání	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Po přijímání	4	2	3	4	5	2	4	3	3	3
K nejsv. Trojici ¹⁸	5	1	3	3	3	4	2	3	5	3
Ke svaté rodině	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
K utrpení Krista	6	1	3	4	4	4	3	4	5	4
Litanie	4	1	2	3	5	2	2	3	3	3
K Panně Marii	8	2	3	3	15	4	6	5	4	5
Ke svatým	14	6	11	8	13	10	12	10	10	10
Jiné	9	1	6	5	6	4	6	4	7	5
Za duše v očistci	0	1	1	0	1	0	0	1	0	1
Za nemocného	3	0	1	1	3	1	1	2	2	1
Za zemřelého	1	0	1	1	0	0	0	0	2	1
M. do/z kostela	1	0	0	0	1	1	0	1	1	1
M. na/ze hřbitova	0	0	1	0	1	0	1	0	0	0
Písně	19	7	18	9	18	10	6	18	16	13

Tabulka 4 Průměrné počty modliteb v oddílech.

Všechny knihy sledují totožnou základní strukturu – jde o tvárný model zbožnosti, který lze volně upravovat. V obecném srovnání (celkový průměr)

¹⁸ Zahrnuje též modlitby k P. Ježíši / k Bohu Otci / k Bohu Synu.

měr) je největší pozornost věnována mši svaté a pobožnosti ke světcům, k exponovanějším oddílům patří též ranní. Mešní modlitby sloužily k lepšímu pochopení latinské liturgie (a byly tak z uživatelského hlediska velmi potřebnou součástí knihy), ranní modlitby vycházejí z původní struktury breviářů jako předchůdců modlitebních knih – obojí tak patří k základním a de facto fixním částem knihy a rozsah jim věnovaný v knihách tedy není příliš překvapivý. Významný prostor je ponechán různým modlitbám vztahujícím se ke každodenním záležitostem (počasí, mocnáři, vojna, rodina aj.). Počet modliteb v jednotlivých tematických oddílech se však v závislosti na zvolených kritériích proměňuje.

V závislosti na formě knihy dochází k viditelným výkyvům ve prospěch tisků – nejvýraznější rozdíly jsou u modliteb v průběhu dne, ke svaté Trojici, ke Kristovu utrpení, u litanií, k Panně Marii a ke svatým a u modliteb za zemřelé. Velmi rozdílný je též počet zahrnutých písní v závěru. Platilo, že rukopisy byly oproti tiskům značně zeštíhleny. Z větší části se totiž jednalo o rozsáhlejší modlitby, které mohly být v rukopisné podobě knihy redukovány kvůli nedostatku místa. Ukazuje se též absence některých oddílů – například modlitby za nemocného se neobjevují ani v jednom rukopise. Zároveň se zde neobjevují magicko-pověrečné modlitby, přestože jejich výskyt by se dal s ohledem na chybějící cenzurní schválení předpokládat. Jiné modlitby jsou obsaženy pouze ve dvou rukopisech (LK3_R_Ž; RR2_R_M) a vztahují se k rodinným (za manželství, dětí za rodiče) či výročním událostem (na Nový rok, na Velký pátek). Tato zjištění mohou do jisté míry reflektovat preference a praktičnost modliteb užívaných v každodenním životě. Způsob redukce může vypovídat o určité hierarchii preferovaných témat.

Z hlediska názvové varianty knihy se ukazují pouze dílčí změny ve prospěch jednoho variantního titulu, velmi rozdílný je pouze počet zahrnutých písní. Dominance konkrétního oddílu je proměnlivá ve prospěch všech tří variant (po mši svaté, před kázáním, za duše v očistci, na hřbitově). Výrazný je však rozdíl v oddílu za zemřelé, který se vyskytuje pouze v *Duchovní růži*. Díky obměnám textu lze u tištěných knih sledovat tendence konkrétních tiskáren odlišit svou knižní produkci. Variantní názvy knih tak mohly fungovat jako jakási obchodní značka tiskárny, pod kterou byl nabízen pouze mírně odlišný obsah. To by mohlo vysvětlit i jinak neuchopitelné odchylky – penzum modliteb dostupných v dané tiskárně zásadnější obměny neumožňovalo. Pro zhodnocení této otázky však nemáme dostatečný vzorek knih, neboť nemůžeme sledovat případné rozdíly různých názvových variant pocházejících z jedné tiskárny. Z vybraného souboru lze uvažovat pouze o třech litomyšlských tiscích disponujících stejným variantním názvem (LK1_T_M, LK2_T_Ž, LK4_T_O) – dva prokazatel-

ně pocházejí z dílny Václava Turečka, jeden bez uvedeného nakladatele spadá časově do období jeho činnosti taktéž. U těchto tisků je patrná podobnost ve výzdobě i užití celostránkových dřevořezů, v užití obou rodů nehledě na dedikaci knihy („*welmi žádostiw/wá gsem*“), takřka totožné jsou též po obsahové stránce – dokonce odpovídají i poznámky k modlitbám na konkrétních stranách: „*Na to pokleknauc, řjkeg Otče náš, zdráwas Marya*“ (LK1_T_M, LK2_T_Ž: 9). Některé tiskárny tak mohly disponovat pouze jednou názvovou variantou, jejíž atraktivitu se snažily obohatit úpravou dedikace. Vidíme tak, že varianta titulu mohla v dílčích aspektech ovlivnit obsahovou podobu knihy.

Z pohledu dedikace knihy je zřejmá odchylka především u oddílu ke mši svaté – ta je výrazně obsáhlejší u knih určených oběma pohlavím a naproti tomu podprůměrná v případě knih neurčených. Taktéž modlitby k Panně Marii jsou četnější u knih pro obě pohlaví, což odporuje představě, že se modlitební knihy adresované ženám více věnují mariánským pobožnostem (Nešpor 2009: 54–55). U neurčených knih zcela absentují modlitby za duše v očistci, u knih pro ženy se objevily pouze jednou. U neurčených knih se však neukazuje výraznější absence některých modlitebních celků právě z důvodu chybějící specifikace příjemce knihy. Zdá se tedy, že dedikace nehrála u modlitebních celků významnou roli.

Závěrečná shrnutí

Předkládaná studie rozebírala vzájemné vazby modlitebních textů dochovaných v tištěné i rukopisné podobě. Zabývala se otázkou, nakolik mohou vybrané parametry modlitební knihy (forma knihy, názvová varianta či genderová specifikace příjemce) ovlivnit její výslednou podobu. Cílem studie bylo sledovat prostřednictvím dílčích analýz provázanost uvedených kritérií. Tento postup nám umožnil formulovat potřebnou „sumu modliteb“, která je vlastní všem knihám bez ohledu na jakékoli parametry.

Pokusili jsme se najít průnik nejčastěji užívaných modliteb – těch, které se objevily alespoň ve dvou třetinách všech knih, a nešlo pouze o ojedinělý výskyt. Pomocí dílčích analýz jsme zjistili, že z pohledu formy knihy byly modlitby obsažené v tiscích i rukopisech pouze tři – konkrétně modlitba *ranní*, část mše svaté *Agnus Dei* a *Loretánská litanie*. Jedná se o tytéž modlitby, jejichž nejčastější výskyt se potvrdil též u všech variantních názvů knihy. Z pohledu genderové specifikace patřila k nejčastější jen modlitba *ranní* („*We gménu Pána nasseho Gežjsse Krista ukřjžowaného wstáwám*“). V konečném výsledku tak figuruje pouze jediná modlitba (tj. 0,1 % z celku), která se vyskytuje ve většině knih bez ohledu na další kritéria.

Na základě četnosti výskytu následovala různorodá směsice vzájemných vztahů – modlitby, které převažovaly v závislosti na daném kritériu ve větší míře v jednom typu knihy pouze s minimálním poměrem v typu jiném, modlitby vyskytující se ve více typech knih pouze v jednotlivých případech atd. Tyto modlitby, které tvoří přibližně 90 % obsahu všech knih, vykazovaly největší variabilitu, a bylo by tak zavádějící vyvozovat konkrétní závěry. Ve většině knih se projevila spíše diverzita v souvislosti s dalšími kritérii – mohli jsme tedy identifikovat modlitby, které se objevují pouze v rukopisech, nebo naopak tiscích (80 %), pouze v jednom variantním názvu (72 %), nebo v jedné genderové specifikaci knih (55 %). Zároveň jsme však pozorovali minimální výskyt modliteb, které by byly v knihách v závislosti na daném kritériu zastoupeny s větší pravidelností – ve většině případů se jednalo o jedinečné modlitby, které se vyskytly pouze v jedné knize. Potvrzuje se tak téměř nekonečná obsahová variabilita konkrétních modliteb. Nejčastěji užívaných modliteb bylo minimum a zřejmě tak nelze hovořit o konkrétních modlitbách, jež by byly z pohledu jejich uživatelů považovány za více prospěšné či využitelné v praktické každodenní zbožnosti. Podle původního předpokladu by měly psané modlitby více vypovídat o vkusu a zbožnosti lidu (Procházka 1910: 61–62; srovnej Doušek 2014a: 153), třebaže je vkus reflektován skrze jejich pisatele. Tento vkus se však projevoval natolik rozmanitě, že v něm nelze hledat spojnice – alespoň ne v rovině konkrétních modliteb, nýbrž pouze témat.

Komparace modliteb v knihách určených mužům, či ženám neprokázala významnost určitého oddílu či konkrétní modlitby pro jedno pohlaví. S ohledem na častou dobovou kritiku náboženské pasivity mužů (Oliva 1905: 354) bychom mohli očekávat vyšší důraz na návštěvnost kostelů u knih dedikovaných mužům. Tato tendence se neprokázala, naopak modlitby v oddíle ke mši svaté, ke zpovědi i přijímání jsou početněji zastoupeny v knihách pro ženy. Lze to však chápat také tak, že na muže byly ohledně náboženského nadšení kladeny menší nároky než na ženy (Šimůnková 1997: 100). Úcta k Panně Marii a ke světcům byla taktéž důležitou součástí zbožnosti v knihách určeným mužům i ženám. K nejčastěji oslovovaným světcům patří zejména sv. Jan Nepomucký a sv. Václav (patroni českých zemí), dále sv. Šebestián (patron umírajících) a sv. Barbora (přímluva za dobrou smrt). Specifický pohled nabídla komparace magicko-pověrečných modliteb, která na základě absence pověrečných modliteb v rukopisech nepotvrdila větší příklon k pověřivosti ve spojení s venkovem/nížšími sociálními vrstvami, ani častější spojení s religiozitou žen. Na základě našich zjištění se však nelze přiklonit pouze k jednomu výkladu. Je možné, že rukopisy byly určeny k jinému užití nebo mohlo dojít vlivem společenských změn v průběhu

19. století k přesunutí magicko-pověrečné tematiky mimo žánr modlitebních knih do takto specificky zaměřených rukopisů (magické příručky, zaklínací knihy aj.). Mezi nejčtenější modlitby vztahující se ke každodenním záležitostem patří: proti zlým příhodám, v čas zarmoucení, za pokoj, za rozličné dary božské, za odpuštění hříchů a za katolickou církev – jedná se o univerzální modlitby, jež nejsou vázány na konkrétní pohlaví. Z pohledu genderové specifikace tak nedochází k zásadní proměně obsahu v závislosti na příjemci, a knihy tak nenabízí zásadně odlišný obraz zbožnosti mužům a ženám. *Rajská růže* tedy byla víceméně univerzální knihou a dedikace knih byla ovlivněna spíše módním trendem.

Důvody absence některých modliteb či celých modlitebních celků mohou být různé. Je třeba mít na paměti, že korelace dvou jevů neznamena a priori jejich kauzalitu. Roli samozřejmě hraje rozsah knihy, jenž byl na základě její formy odlišný. Pracujeme však s předpokladem, že modlitby/modlitební celky, které věřící považovali za skutečně důležité pro každodenní život, byly v knihách obsaženy nehledě na jejich náročný rozsah – to bylo patrné u obsáhlých litanií, které byly v rukopisech většinově zastoupeny. Je však třeba brát v potaz i možnost, že absentující modlitby byly selektovány záměrně, neboť nebyly z nějakého důvodu vnímány jako potřebné. Významnou úlohu jistě sehrála i dobová oblíbenost modliteb. Mohli jsme však vidět, že se v knihách vyskytuje několik modlitebních „stálíc“, jež se ve většině z nich vyskytují nehledě na historický vývoj i další proměnné.

Ukázalo se, že v naprosté většině se v knihách objevovaly modlitby jedinečné, tj. vyskytly se pouze v jedné knize. K největším rozdílům docházelo na základě formy knihy, poté názvové varianty a nejmenší vliv měla genderová specifikace. S ohledem na proměnlivost a nedůslednost dodržování dikce textu v závislosti na dedikaci je tak hlavním závěrem analýzy potvrzení naprosté rozmanitosti modlitebních knih. Každou jednotlivou knihu je tak třeba chápat jako unikát, který zpravidla není obsahem konkrétních modliteb srovnatelný ani v rámci jednoho (byť variantního) titulu modlitební knihy. Toto zjištění ukazuje, že představa o vzniku rukopisu jako prostého opisu tištěné knihy je mylná – proces vzniku knihy je mnohem rozmanitější, neboť roli sehrává též úloha individua (pisatele, objednavatele, majitele). Každá modlitební kniha tak může být významným zdrojem informací jdoucím za samotnou fyzickou obsažnost konkrétních modliteb, ale může se stát také prostředkem názírání na okolnosti svého vzniku.

Prameny

Tisky

- RR1_T_M: Rágská Růže Wonnými Modlitbami vyplněná ... W Hradcy Králowe nad Labem, v Wáclawa Jana Tybély, Léta 1743. NK ČR (sig. 54 Sf63 neúpl.).
- RR2_T_Ž: Ragská Růže Wonnimi [!] Modlitbami naplněná ... Wytisštěná w Brně: v Dědičůw Swobodských, 1778. MZK (sig. ST1-1216.785).
- RR3_T_O: Ragská Růže, okrásslená s přidánými nábožnými Modlitbami ... W Pessty a Presspurku: Wytisštěná Landerera a Heckenasta, 1846. MZK (sig. 1-0940.367).
- RR4_T_N: Ragska RUZIE, w nowie Neypotrzebniegssyma Modlitbami spanile wykwietla, Wytisstiena w Praze, u Karla Rosenmüllera [ca. 1750]. Bayerische Staatsbibliothek (sig. Asc. 4176).
- LK1_T_M: Ljbezně kwětaucý ragská růže w zahradě milosti Božj wsazená ... W Litomyssli: wytisštěná w Wáclawa Turečka, 1807. MZK (sig. 1-0399.679).
- LK2_T_Ž: Ljbezně kwětaucý Ragská Růže w zahradě milosti Božj wsazená ... W Litomyssli: [s.n.], 1802. MZK (sig. 1-0801.765).
- LK3_T_O: Líbezně wykwetlá ragská růže, kterážto modlitbami wraucnými ozdobená ... W Holomaucy 1857. Wytisštěná u F. Slawjka, přdtjm Škarnicla. MZK (sig. 1-0007.077).
- LK4_T_O: Ljbezně kwětaucý Ragská Růže w zahradě milosti Božj wsazená ... W Litomyssli: [s.n.], [1830]. MZK (sig. 1-0795.625).
- DR1_T_M: Duchownj Ragská Růže Spasytedlné wůně ... W Hradcy Králowé, 1847. MZK (sig. 1-0780.820).
- DR2_T_Ž: Duchownj Ragská Růže Spasytedlné Wůně ... 1797. NK ČR (sig. 54 S 000488).
- DR3_T_O: Duchownj ragská růže spasytedlné wůně ... Brno: [s.n., 1800-1810?] n. l. MZK (sig. 1-0002.849).
- DR4_T_N: Duchowní Ragská Růže spasitedlné wůně ... W Jindřichowě Hradci: Alois Josef Landfras syn, [1883]. MZK (sig. 1-0946.553).
- Geistliches Rossen-Gärtlein des himl. Paradeiß. Sultzbach: Liechtenthal, [ca. 1690]. Bayerische Staatsbibliothek (sig. Asc. 4135).

Rukopisy

- RR1_R_M: Ragská Růže Wonnými Modlitbami vyplněná ... 1760. MZK (sig. RKP-0048.033).
- RR2_R_M: Ragská Ruže, 1853. ZČM Plzeň (sig. 504 B 003).

- RR3_R_Ž: Ragská Růže, wonymi Modlitbami ozdobena ... 1812. MZK (sig. RKP-0048.032).
- RR4_R_N: Ragská Růže Wonnimy Modlitbami Wyplněná ... [Česko], [mezi 1724 a 1820?]. MZK (sig. RKP-1392.352).
- LK1_R_M: Libokvetoucí rajská růže vonnými kvítkami ... [po 1835?]. MUO (sig. L00342).
- LK2_R_Ž: Kwětaucý ragská růže, wonnými modlitbami ozdobená a vyplněná ... 1837. MZK (sig. RKP-0048.081).
- LK3_R_Ž: Nově líbezně vykvetlá Rajská Růže vonnými modlitbami vyplněná ... 1769. MUO (sig. L00024).
- LK4_R_N: Duchovní rajská růže s libou vůní naplněná ... [1821]. KNM (sig. II H 28).
- DR1_R_M: Základ těchto všech modliteb jest tento ... [1815]. MUO (sig. L00182).
- DR2_R_Ž: Základ těchto modliteb jest tento ... 1805. KNM (sig. XVIII C 46).

Literatura

- Atkinson, David – Roud, Steve (eds.). 2019. *Cheap Print and the People. European Perspectives on Popular Literature*. Cambridge Scholars Publisher.
- Brouček, Stanislav – Jeřábek, Richard (eds.). 2007. *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. Praha: EÚ AV ČR v Praze; Brno: ÚEE FF MU.
- Burke, Peter. 2005. *Lidová kultura v raně novověké Evropě*. Praha: Argo.
- Cihla, Martin. 1999. *Martin z Kochemu – Malá štěpná zahrádka. Příspěvek ke studiu modlitebních knih z 18. století*. Bakalářská práce. Ústí nad Labem: PF UJEP.
- Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana. 2012–2020. *CzechEncy. Nový encyklopedický slovník češtiny*. Brno: MU.
- Čevelová, Zuzana. 2010. Modlitební knihy jako pramen k obrazu zbožnosti a genderovým konstruktům 19. století. *Theatrum historiae* 6: 49–78.
- Doušek, Roman a kol. 2014a. *Archivní prameny v etnologickém výzkumu I. Etnologické příručky 6*. Brno: Munipress.
- Doušek, Roman a kol. 2014b. *Úvod do etnologického výzkumu. Etnologické příručky 7*. Brno: Munipress.
- Ducreux, Marie-Elisabeth. 1995. Männerbücher und Frauenbücher, Bücher für Männer und für Frauen. Überlegungen zur Andachtsliteratur des 18. Jahrhunderts in Böhmen. In: Sauer,

- Edith (ed.): *Die Religion der Geschlechter. Historische Aspekte religiöser Mentalitäten*. Wien – Köln – Weimar: Böhlau: 137–168.
- Dülmen, Richard van. 2006. *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století)*. 3. díl. Praha: Argo.
- Fidlerová, Alena. 2008. *Raněnovověké rukopisy v českých muzeích a možnosti jejich využití pro výzkum českého jazyka a literatury 17. a 18. století*. Disertační práce, 1. část. Praha: FF UK.
- Genette, Gérard. 1991. Introduction to the Paratext. *New Literary History* 22, 2: 261–272.
- Holubová, Markéta. 2001. „Duchovní pokládek duše křesťanské“ aneb co vyprávějí rukopisné modlitební knížky 18. a 19. století. *Kuděj* 2: 33–41.
- Horáková, Anna. 2014. Katolická lidová zbožnost žen v 19. století ve světle studia nebekličů. *Žižní Morava* 50, 53: 193–214.
- Horáková, Lenka. 2010. *Vývoj novověkých rukopisně tradovaných modlitebních knih na území jižní Moravy*. Disertační práce. Brno: FF MU.
- Horský, Jan – Nešpor, Zdeněk R. 2005. Typologie české víry raného novověku. Metody a možnosti studia lidové religiozity v 18. století. *Český časopis historický* 103, 1: 41–86.
- Horyna, Břetislav – Pavlincová, Helena. 2003. *Judaismus, křesťanství, islám*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc.
- Kuchařová, Hedvika. 2009. Několik poznámek k modlitebním knihám 18. a 19. století. *Listy filologické* 132, 3–4: 263–287.
- Kvapil, Jan. 2001. *Ze zahrádky do zahrady aneb Od Hortulu animae k Štěpné zahradě Martina z Kochemu. Utváření modlitební knihy barokního typu*. Acta Universitatis Purkynianae, č. 69. Ústí nad Labem: UJEP.
- Lenderová, Milena a kol. (eds.). 2005. *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století. II. díl. Život vřední i sváteční*. Pardubice: Univerzita Pardubice.
- Lyons, Martyn. 2003. New readers in the nineteenth century. Women, children, workers. In: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (eds.): *A History of reading in the west*. Cambridge: Polity: 313–344.
- Mach, David. 2018. Českojazyčné modlitební knihy 18. století tištěné antikvou a počátky tohoto tiskového písma v českém knihtisku. *Knihovna: knihovnická revue* 29, 2: 51–73.
- McLeod, Hugh. 2007. *Náboženství a lidé západní Evropy (1789–1989)*. Brno: CDK.
- Menclová, Anna. 2015. *Rukopisné katolické modlitební knihy z 19. století uložené v Muzeu východních Čech v Hradci Králové. Kodikologický, obsahový, ikonografický a tabulkový rozbor*. Bakalářská práce. Hradec Králové: FF Univerzita Hradec Králové.
- Mertová, Petra. 2014. *Mezioborová praktická studia*. Brno: MU.

- Nešpor, Zdeněk R. 2009. Lidové modlitební knížky 18. a 19. století. In: Poš, Jan – Šimková, Anežka (eds.): *Růžová zahrádka. Rukopisné modlitební knížky 18. a 19. století*. Praha: Arbor vitae: 47–55.
- Nešpor, Zdeněk R. 2006. *Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19. století*. Ústí nad Labem: Albis international.
- Nešpor, Zdeněk R. 2007. „Vzduch k Bohu dychtící“. Rozprava o (300) nepísňových lidových náboženských rukopisech z 18.–19. století. *Český lid* 94, 3: 225–256.
- Oliva, Jan. 1905. Nábožnost našich venkovanů. *Český lid* 14: 351–363, 401–409.
- Poš, Jan – Šimková, Anežka (eds.). 2009. *Růžová zahrádka. Rukopisné modlitební knížky 18. a 19. století*. Praha: Arbor vitae.
- Procházka, Karel. 1910. *Lid český s hlediska prstonárodně-náboženského*. Praha.
- Rémond, René. 2003. *Náboženství a společnost v Evropě*. Praha: NLN.
- Šimůnková, Alena. 1997. Statut, odpovědnost a láska: vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti v 19. století. *Český časopis historický* 95, 1: 55–109.
- Timofejev, Dmitrij. 2017. Původci a čtenáři rukopisné produkce z Čech. Příspěvek k dějinám vzdělanosti v „dlouhém“ 18. století. *Cornova* 7, 1: 73–98.
- Večerková, Eva. 2014. *O čem vyprávějí rukopisné knihy z etnografických sbírek Moravského zemského muzea*. Brno: MZM.
- Vintr, Josef. 1998. Zásady transkripce českých textů z barokní doby. *Listy filologické* 3–4: 341–346.
- Voit, Petr. 2008. *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha: Libri.
- Wittmann, Reinhard. 2003. Was there a reading revolution at the end of the eighteen century? In: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (eds.): *A History of reading in the west*. Cambridge: Polity: 284–312.
- Wögerbauer, Michael – Píša, Petr – Šámal, Petr – Janáček, Pavel. 2015. *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014. Sv. 1. 1749–1938*. Praha: Academia.
- Zuber, Rudolf. 2003. *Osudy moravské církve v 18. století*. II. díl. Olomouc: Matice cyrilometodějská.
- Zwettler, Otto – Čapka, František – Vaculík, Jaroslav. 1996. *Úvod do studia dějepisu a technika historikovy práce*. Brno: MU.
- Žalud, Augustin. 1919. *Česká vesnice. Život našich předků. Poměry hospodářské a sociální, jejich slavnosti a obyčeje, byt (stavby a zařízení), umění lidové*. Praha: B. Kočí.